

Omgevingskwaliteit als provinciale missie

ruimtelijke kwaliteit
landschap
decentralisatie
juridisering
integraliteit

In de afgelopen eeuw is de rijksoverheid zich steeds nadrukkelijker met de inrichting van Nederland en de kwaliteit van ruimte, natuur en landschap gaan bemoeien. Aan die ontwikkeling is in het afgelopen decennium een eind gekomen. En het ruimtelijke beleid is grotendeels gedecentraliseerd naar de provincies. In dit artikel schetsen we een aantal processen die deze omslag hebben ingeleid en reflecteren we op de gevolgen hiervan voor het sturen op landschappelijke kwaliteit via ruimtelijke ordening.

Het bewust vormgeven van het Nederlandse landschap kent een lange geschiedenis waartoe ook de ontginning van woeste gronden of het maken van droogmakerijen gerekend kunnen worden (Van der Woud, 1987). Toch wordt de woningwet uit 1901 vaak beschouwd als het begin van de ruimtelijke ordening omdat deze wet voor het eerst een ruimtelijk plan vereist bij in dit geval stedelijke uitbreiding (Klerk & Cammen, 1993). De wet is destijds aangenomen om een eind te maken aan de slechte leefomstandigheden in de sloppenwijken van die tijd (Van der Woud, 2011). In de eeuw die volgde werd geleidelijk aan steeds meer beleid en regelgeving geïntroduceerd om richting te geven aan ruimtelijke ontwikkelingen en daarmee aan de inrichting en het gebruik van het landschap. In die periode is een breed beleidsdomein ontstaan dat allerlei belangen en ontwikkelingen veelal in samenhang met elkaar beschouwt. Een centrale rol daarbij is weggelegd voor kaarten en bepalingen waarin keuzes ten aanzien van de inrichting en het gebruik van de ruimte worden onderbouwd en vastgelegd. De bedoeling van de opeenvolgende Nota's van Ruimtelijke Ordening (1958-2001) was om sectorale belangen integraal af te wegen (Verdaas, 2017). Ze presenteerden een integrale en samenhangende ambitie, gebaseerd op een gedegen analyse van de relaties tussen fysieke omstandigheden en verschillende vormen van landgebruik, gericht op een verbetering van economische en sociale omstandigheden. Gedurende ongeveer 40 jaar is dit de manier geweest om tot een goede ruimtelijke ordening te komen.

Al die inspanning leverde resultaten op, die (later) van grote invloed bleken te zijn, zoals de stedenbouw in de IJsselmeerpolders en de Vinexwijken, ruilverkavelingen in de landbouw, de Deltawerken en Ruimte voor de Rivier en bij het natuurbeheer de Ecologische Hoofdstructuur (Klerk & Cammen, 1993; Van der Woud, 2006). Mede dankzij talloze wetenschappelijke publicaties die de successen maar al te graag etaleerden, kreeg de Nederlandse ruimtelijke ordening in het buitenland een haast mythische status (Hajer & Zonneveld, 2000; Van Assche *et al.*, 2012). Die aanpak leidde tot een sterk geloof in de maakbaarheid van het land en haar samenleving en een ruimtelijke ordening die als onderdeel van de welvaartstaat vorm kreeg (Otten & Vries, 2010) met een hele reeks organisaties en instituties die richting gaven aan ruimtelijke ontwikkelingen in de breedste zin van het woord.

Markt, decentralisatie, participatie

In de jaren negentig van de vorige eeuw groeide echter de kritiek op de hoge kosten van het ruimtelijk ordeningssysteem en op het feit dat het maken van plannen veel tijd in beslag nam. Het zou niet tot de gewenste resultaten leiden en burgers te weinig betrekken bij het maken en uitvoeren van beleid (Hajer & Zonneveld, 2000). In zekere zin werd de ruimtelijke ordening, net als de welvaartstaat waar het onderdeel van was, slachtoffer van haar eigen succes. De daadkracht uit het verleden leidde tot onrealistisch hoge verwachtingen die steeds minder eenvoudig waargemaakt konden worden (Verschraegen, 2015).

Ir. P.A. (Paul) Roncken
onafhankelijk adviseur
ruimtelijke kwaliteit,
provincie Utrecht,
Archimedeslaan 6,
3584 BA, Utrecht &
universitair docent
Landschapsarchitectuur,
Wageningen Universiteit
info@paulroncken.nl

Dr. Ir. R. (Raoul) Beunen
universitair docent
Omgevingsbeleid, Open
Universiteit

Foto **Jerry van Dijk** jerryvandyjk.com. Waddenzee bij Terschelling. In de komende jaren zal blijken of en hoe de provincies zowel procesmatig als inhoudelijk in staat zijn natuur en landschap te beschermen.

De brede kritiek op de welvaartstaat creëerde ook ruimte voor de opkomst van marktwaarden en het marktdenken (Brenner & Theodore, 2002; Gunder, 2010).

Onder invloed van die kritiek en verschuivingen in het politieke en maatschappelijke debat, maakte het denken over de ruimtelijke ordening een flinke verandering door wat met name tot decentralisatie (VROM, 2004; Sollart & Van den Bosch, 2006) en deregulering van het beleidsdomein (Elverding, 2008) heeft geleid. Het rijk heeft taken en verantwoordelijkheden op het terrein van natuur en landschap overgelaten aan provincies en gemeenten. En ook is binnen elke bestuurslaag bewust ingezet op een minder prominente rol van de overheid. In de troonrede van 2013 wordt die veranderende rol geduid door te verwijzen naar “het tekort van de overheid” en het “langzaam maar zeker veranderen van de klassieke verzorgingsstaat in een participatiesamenleving” “Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving” (Nederlandse Regering, 2013). Minister Schultz meldt eveneens in 2013 als minister van Infrastructuur, dat ze meer gelooft in businesscases dan in subsidies en ook gelooft ze dat de samenleving krachtig en vitaal is “als je mensen maar de gelegenheid geeft om die kracht en vitaliteit te ontplooien” (Bukman & Witsen, 2013). Door bovengenoemde stemmingswisseling heeft de rijksoverheid nu minder instrumenten en middelen voor directieve visie- en planvorming op het gebied van landschap en ruimtelijke ordening (Van Damme, 2014; Nieuwenhuizen *et al.*, 2013). Het rijksbeleid ten aanzien van natuur en landschap is versoerd en de verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving gedecentraliseerd. Dessing en Pedrolí (2013) laten bijvoorbeeld zien hoe een flink deel van het nationale landschapsbeleid is komen te vervallen. Veel natuurbeleid is geschrapt. Wat

resteert is net voldoende om aan de EU-verplichtingen te voldoen. Verder heeft het rijk de budgetten voor integrale projecten als Ruimte voor de Rivier gereduceerd (Pleijte *et al.*, 2016). En de ladder van duurzame verstedelijking is versoepeld omdat die in de praktijk meer werd gezien als een juridische hobbel dan als een instrument om de openheid en kwaliteit van het landschap te behouden (Kuiper & Van der Schuit, 2014).

Juridisering

Een belangrijk effect van toegenomen marktwerking en decentralisatie is dat een verschuiving heeft plaatsgevonden van het organiseren van een goede ruimtelijke ordening naar het faciliteren van nieuwe ruimtelijke en economische ontwikkelingen. Daardoor hebben lagere overheden soms minder aandacht voor de bescherming van natuur en landschap dan voor dat faciliteren. Het zijn dan juist andere dan overheidspartijen die zich genoodzaakt voelen om voor natuur en landschap op te komen en voorgenomen ontwikkelingen bij de rechtbank aan te vechten. Het gevolg is wat we nu aanduiden als juridisering (Verschuuren *et al.*, 2002; Leinfelder, 2015). Dat betekent dat zowel voor- als tegenstanders van ruimtelijke ontwikkelingen zich in beginsel al voorbereiden op een eventuele gang naar de Raad van State en dat alle aandacht uit gaat naar de procedurele eisen waar de rechters in het algemeen aan toetsen (Beunen, 2010). Inhoudelijke afstemming en integratie verdwijnen door die juridisering naar de achtergrond. Juristen nemen de plaats in van ontwerpers en adviseurs zijn vooral bezig om rapporten te schrijven die reeds genomen besluiten kunnen legitimeren. De kwaliteit van een besluit wordt in deze gevallen bepaald door de vraag of het stand zal houden bij de Raad van State.

Nota Belvedere

Sinds halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw is ook geëxperimenteerd met meer integrale manieren van ruimtelijke planning. Daarbij wordt de nadruk gelegd op het samenbrengen van verschillende belangen en het zoeken van win-win mogelijkheden. Met name het motto van de nota Belvedere, “behoud door ontwikkeling” (OCW, 1999) heeft haar sporen nagelaten (Bosma, 2008). Naast opgaven voor bescherming en behoud van bestaande kwaliteiten is nadruk komen te liggen op het stimuleren van nieuwe kwaliteiten door creatieve interpretatie van bestaande (historische) kwaliteiten. Dat deze doelstelling lastig was, bewezen de door de subsidieregeling afgewezen projecten en de wel uitgevoerde projecten die achteraf (helemaal) niet die kwaliteit opleverden die was verwacht (LNV et al., 2008).

Integraal met kwaliteit

De begrippen ‘kwaliteit’ en ‘integraliteit’ staan ook centraal in de nieuwe Omgevingswet (I&M, 2017). Het oude begrip ‘ruimte’ zal worden vervangen door het begrip ‘omgeving’. In meer strikte zin is de nieuwe wet erop ingericht om een goede, weloverwogen en integrale afweging mogelijk te maken waarbij kwaliteit niet wordt getoetst aan vastgelegde normen, maar verondersteld wordt tot stand te komen in het proces. De kwaliteit van zowel de huidige als de toekomstige omgeving wordt in een integrale omgevingsvisie vastgelegd. De vorm waarin deze visie wordt opgesteld is bewust vrijgelaten om zo de creativiteit van alle betrokken en participerende partijen de ruimte te geven en tot een gemeenschappelijke visie te komen. In principe is het mogelijk om het geheel zonder kaartmateriaal in te vullen en bijvoorbeeld geheel digitaal te werken, in 3D of via een permanente dialoog (cyclisch, volgens Verdaas, 2017).

Omgevingskwaliteit en omgevingswaarde

Het nieuw in te voeren begrip ‘omgevingskwaliteit’ brengt een ‘zorgplicht’ met zich mee die voor iedere inwoner van Nederland geldt (artikel 1.6): een ieder draagt voldoende zorg voor de fysieke leefomgeving. Deze zorgplicht wordt zeer breed (integraal) opgevat: zowel erfgoed, stedenbouw, landschap, natuur en milieu vallen hieronder, als ook gezondheid, veiligheid en duurzaamheid. Uit eerste proeven bij met name gemeenten blijkt dat deze integrale zorgplicht veelal wordt opgevat als een aanleiding om afscheid te nemen van de welstandsorg en van ruimtelijk experts (Ten Cate, 2016). De zorgplicht is in zekere zin geen verordening maar een moreel appèl. Kwaliteit, of die nu betrekking heeft op de ruimte, de natuur, de eigen gezondheid of welk aspect dan ook, is het idee, kan niet worden afgedwongen, maar zal als vanzelf door burgers van een krachtige en vitale samenleving worden nagestreefd omdat het ten slotte over ‘hun’ eigen leefomgeving gaat. Een veel bredere groep zal zich vanuit meerdere sectorale invalshoeken met de kwaliteit van de leefomgeving gaan bezighouden. Dat verandert niet alleen de vanzelfsprekende positie van experts, het verandert ook het kader waarmee kwaliteit wordt gedefinieerd.

Omgevingswet

De nieuwe Omgevingswet heeft als doel om bestaande regelgeving ten aanzien van milieu en ruimtelijke ordening samen te voegen en te vereenvoudigen. Een belangrijke ambitie is het versnellen van de besluitvorming rondom nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen. Om dat te kunnen realiseren wordt het beschermingsregime afgezwakt en hebben de provincies en het rijk via een inpassingsbesluit de mogelijkheid om lokale overheden te overrulen. Hoe de wet er uiteindelijk gaat uitzien is nog niet helemaal duidelijk omdat de AMvBs (algemene maatregelen van bestuur), aanvullingswetten en de invoeringswet nog uitgewerkt en vastgesteld moeten worden. In die documenten zal de definitieve inhoud worden vastgelegd. De nieuwe wet moet in 2021 van kracht worden.

De Omgevingswet introduceert een eigen waardebe-
paling, de zogenaamde ‘omgevingswaarden’. Dit zijn
“maatstaven voor de gewenste staat of kwaliteit, de
toelaatbare belasting door activiteiten of de toelaatba-
re concentratie of depositie van stoffen voor de fysieke
leefomgeving of een onderdeel daarvan” (Kooij, 2015).
Het doel is om de waarde van de omgeving meetbaar te
maken, zowel van de huidige staat als van een nader te
bepalen streefwaarde. Een provincie, maar ook een ge-
meente, heeft gelegenheid om de waarden en daarmee
de kwaliteit van de bouwstenen voor onder andere na-

tuur en landschap vast te stellen. Via deze omgevings-
waarden kunnen ook nieuwe waarden concreet worden
gemaakt, zoals waarden die het verband tussen gezond-
heid en beweging zichtbaar maken, of tussen hoeveel-
heid insecten en de aanwezigheid van weidevogels of
waarden die de openheid van een historisch landschap
of de visuele invloed van zonnevelden vastleggen. Er
kunnen met andere woorden waarden vastgesteld wor-
den die een causaal verband leggen tussen zichtbare en
onzichtbare relaties en die daarmee de voorwaarden
voor kwaliteit meetbaar maken.

Beeld **NOHNIK**, dat onder-
deel is van een ontwerp-
onderzoek van Paul
Roncken, adviseur ruim-
telijke kwaliteit provincie
Utrecht. Er zijn steeds
meer microbrouwerijen
te vinden in de groenme-
tropool Utrecht. Voor de
productie van bier en cider
zijn naast goed (bron)water
graanvelden, fruitgaarden,
hopvelden en kruidrijke
graslanden nodig. Een
culinaire route die ook
de forten van de Nieuwe
Hollandse Waterlinie met
elkaar verbindt kan dit
Lekkere Landschap beter
beleefbaar maken.

Ambtelijke transitie

De herinterpretatie van de begrippen ‘integraal’ en ‘kwaliteit’ heeft niet alleen betrekking op de fysieke omgeving (zowel ruimte, natuur als landschap), maar ook op het proces van de besluitvorming. Een integrale afweging tussen verschillende experts onderling en in relatie tot lekenparticipanten zal communicatief heel uitdagend worden omdat ruimte moet worden geboden voor ideeën en inbreng van andersdenkenden. Dat vraagt om een kritische reflectie op klassieke middelen als kaartmateriaal en visualisaties en op het presenteren van gegevens en onderzoeken.

Een omgevingsvisie zal naar verwachting veel procesmatige onderdelen gaan bevatten, zoals spelregels en protocollen van participatietrajecten. Bovendien heeft de wetgever met de Omgevingswet de nadrukkelijke wens om procedures niet langer, maar juist korter te maken en in de meeste gevallen binnen acht weken na indiening van een initiatief af te ronden (I&M, 2017). Deze nadruk op procesmatige integratie heeft in de afgelopen jaren al geleid tot een reeks van ambtelijke transitie (Walstra, 2016). Gemeenten en provincies worden intern omgevormd tot een netwerkorganisatie met gemengde en meer thematisch georiënteerde teams.

Nieuwe rol voor de provincies

Wij concluderen dat de Omgevingswet een logisch antwoord is op meer decentralisatie, marktwerking en participatie en dat de wet processturing verkiest boven sturing naar een van tevoren bepaalde ordening van de ruimte. De beschreven negatieve invloed van marktwerking en juridisering en de toegenomen complexiteit in communicatie zullen met de Omgevingswet niet verminderen.

Tegelijkertijd formuleren de rijksoverheid en daaraan gerelateerde instanties allerlei ambitieuze missies,

zoals klimaatadaptatie, waterveiligheid, energietransitie, natuurinclusieve landbouw en het aanpakken van bodemdaling in veenweidegebieden (Rli, 2016). Of en hoe provincies deze missies overnemen is deels een vrijblijvende zaak. De oude ‘dakpanconstructie’ waarmee de samenhang tussen nationaal, provinciaal en lokaal beleid werd geborgd, is vervangen voor een actieve zoektocht naar coalitievorming waarbij ook overheden onderling elkaar per project of per ambitie zullen moeten (her)vinden en mogelijk kunnen tegenspreken.

Wat betekent dit voor de klassieke kerntaak van de provincie om met een (middel)langetermijnvisie zorg voor (de ruimtelijke ordening van) het landschap te dragen? Wij voorzien dat de belangen van provincies en gemeenten – nu ze niet vanzelfsprekend als dakpannen volgend op een rijksbeleid over elkaar heen vallen – meer actieve afstemming vragen en dat ze daarmee nog sterker regionaal zullen variëren dan nu al het geval is. Met name de afstemming van een gemeentelijke visie binnen een bebouwde kom in relatie tot een provinciaal natuur- en landschapsvisie daarbuiten kan een lastige worden, terwijl een goede wederzijdse verplechting van stad en land wellicht veel invloed heeft op het behalen van de energie-, gezondheid- en klimaatdoelstellingen. Het eerder beschreven proces van juridisering en de uitwerking van verdienmodellen binnen een regio zijn mede bepalend voor het slagen of falen van wederzijdse toenadering.

Een andere uitdaging is coalitievorming waar deze niet als vanzelf ontstaat. Binnen een provincie zijn meerdere coalities actief met ruimtelijke ontwikkelingen. En de samenstelling en begrenzing daarvan kan per thema verschillen. Zo is de coalitie tussen tien gemeenten in de regio Leiden die samen werken aan de transitie naar duurzame energie geheel anders van samenstelling dan die van gemeenten die de vervoersregio Leiden vormen. Ook bestaan er provincie overstijgende coali-

ties, zoals die voor het Groene Hart of voor de mogelijke verbinding van de Randstad met de regio Eindhoven. Coalitievorming en -onderhoud is niet zozeer een ruimtelijke maar een sociale opgave waarbij sociale vaardigheden soms zwaarder wegen dan inhoudelijke expertise. De vraag is of iedere ambtelijke organisatie personen in huis heeft die in voldoende mate over dergelijke vaardigheden beschikken.

Een laatste uitdaging is het overeind houden van het standpunt dat natuur en landschap en alle levende systemen die zij herbergen bescherming nodig hebben, ook al pleit daar geen enkele initiatiefnemer of marktpartij voor. Bescherming vormt een notoir zwak punt binnen de Nederlandse ruimtelijke ordening. De liberale aanpak van de Omgevingswet stimuleert vooral een ontwikkelingsgerichte aanpak. Het beschermen van natuur en landschap heeft de rijksoverheid overgelaten aan lagere overheden en veelal gereduceerd tot verplichtingen die volgen uit EU-beleid. In de komende jaren zal blijken of en hoe de provincies zowel procesmatig als inhoudelijk in staat zijn natuur en landschap te beschermen en te vervlechten met gemeentelijke belangen en de wensen van organisaties die opkomen voor natuur en landschap.

Summary

Governing landscape quality in the Netherlands: recent developments.

Paul Roncken & Raoul Beunen

spatial quality, landscape, decentralization, legalization & integrated planning and design.

This paper describes recent developments in Dutch spatial planning. In the past decade this policy domain has gradually been shifted from a domain focusing on integrative and comprehensive plans to a system that mainly facilitates new (economic) developments. Many tasks and responsibilities have been decentralised from national to provincial authorities and this paper reflects on the way the role provinces can play in enhancing and protecting the new conglomerate of (urban) space, nature and landscape.

Literatuur

Assche, K. van, R. Beunen & M. Duineveld, 2012. Performing success and failure in Governance. Dutch planning experiences. *Public Administration*, 90(3), 567-581.

Beunen, R., 2010. The governance of nature: how nature conservation ambitions have been dashed in planning practices. Wageningen, Wageningen University.

Bosma, J.E., 2008. Het post-Belvederetijdperk: cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave. Den Haag, Atelier Rijksbouwmeester.

Brenner, N. & N. Theodore (Eds.), 2002. Spaces of neoliberalism. Urban restructuring in North America and Western Europe (Vol. 4). Oxford, Blackwell.

Bukman, B. & P.P. Witsen, 2013. Interview met minister Melanie Schultz. In: M. Ettema (ed.). *Blauwe Kamer* jaarboek landschapsarchitectuur en stedenbouw 2013. Wageningen, Bestuur Stichting Lijn in Landschap.

Cate, F. ten, 2016. Omgevingswet werpt ruimtelijke praktijk omver. http://www.ruimtelijkwaliteit.nl/nieuws/nieuwsbrief/nieuwsbrief_36/Omgevingswet (bezocht 25-08-2017).

- Damme, S. van, 2014.** Landschap verdient ontwerp. AGORA Magazine, 30(3), 33-35.
- Dessing, E.G.M. & G.B.M. Pedroli, 2013.** Voldoet Nederland nog wel aan de Europese Landschapsconventie? Landschap, 30/1: 15-19.
- Elverding, C., 2008.** Sneller en Beter - Advies Commissie versnelling besluitvorming infrastructurele projecten. Den Haag, ministerie van V&W.
- Gunder, M., 2010.** Planning as the ideology of (neoliberal) space. Planning Theory, 9(4): 298-314.
- Hajer, M. & W. Zonneveld, 2000.** Spatial planning in the network society - rethinking the principles of planning in the Netherlands. European planning studies, 8(3), 337-355.
- Klerk, L.A. & H. Cammen, 1993.** Ruimtelijke ordening, de ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland. Utrecht, het Spectrum.
- Kooij, N., 2015.** Een ideaal in waarden. <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/een-ideaal-in-waarden/> (Bezocht 25-08-2017).
- Kuiper, R. & J. van der Schuit, 2014.** Monitor Infrastructuur en Ruimte 2014. Zicht op de effecten van de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving.
- Leinfelder, H., 2015.** 'Gevallen'-planning en hoe moeilijk het is om daden in gedachten te vertalen. Leuven, departement Architectuur.
- LVN, OC&W, VROM & V&W, 2008.** Evaluatie Belvedere: op na(ar) 2009. Nijmegen, Royal Haskoning.
- I&M, 2017.** Omgevingswetportaal.nl. Informatieblad waarborgen van kwaliteit. (Bezocht 6 september 2017).
- OCW, 1999.** Nota Belvedere: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag, Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschappen.
- Nederlandse Regering, 2013.** Troonrede. Verkregen via [www.rijksoverheid.nl//documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013](http://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013). (Bezocht 11 oktober 2017).
- Nieuwenhuizen, W., A.L. Gerritsen & I. Coninx, 2013.** Nieuwe tijden voor het landschapsbeleid? Landschap, 30/1: 21-26.
- Otten, K. & J. de Vries, 2010.** Adriaan Geuze zoekt ordening van de ruimte: het landschap wordt verramsjt. Amsterdam, De Groene Amsterdammer.
- Pleijte, M., R. Beunen & R. During, 2016.** Rijksprojecten: het natuurinclusieve werken. Een analyse van relaties tussen rijksprojecten en de Rijksnatuurvisie. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Rli, 2016.** Verbindend Landschap. Den Haag.
- Sollart, K.M. & F.J.P. van den Bosch, 2006.** De provincies aan het werk. Praktijkervaringen van provincies met natuur-en landschapsbeleid in de periode 1990-2005. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006 (No. 45).Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Verdaas, C., 2017.** De Nationale Omgevingsvisie (NOVI), een selectieve, cyclische en doelgerichte dialoog. Beuningen.
- Verschraegen, G., 2015.** The evolution of welfare state governance. In: R. Beunen, K van Assche & M. Duineveld (eds). Evolutionary Governance Theory. Springer.
- Verschuuren, J.M., P. van Wijmen & L. Braat, 2002.** Juridisering van besluitvorming over natuur en landschap als gevolg van EG-richtlijnen. Wageningen, Natuurplanbureau.
- VROM, 2004.** Nota Ruimte - Ruimte voor ontwikkeling. Den Haag.
- Walstra, E., 2016.** Veerkrachtige Verbinder. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/achtergrond/achtergrond/veerkrachtige-verbinder.9544980.lynx> (bezocht 10 oktober 2017).
- Woud, A. van der, 1987.** Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, Meulenhoff Informatief.
- Woud, A. van der, 2006.** Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland. Amsterdam, Bert Bakker.
- Woud, A. van der, 2011.** Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw. Amsterdam, Prometheus.